

Ե. ՄՈՄՋՅԱՆ

(Կիրովականի գավառագիտական
թանգարանի ավագ գիտաշխատող)

ԿԻՐՈՎԱԿԱՆԻ ԳԱՎԱՌԱԳԻՏԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԸ

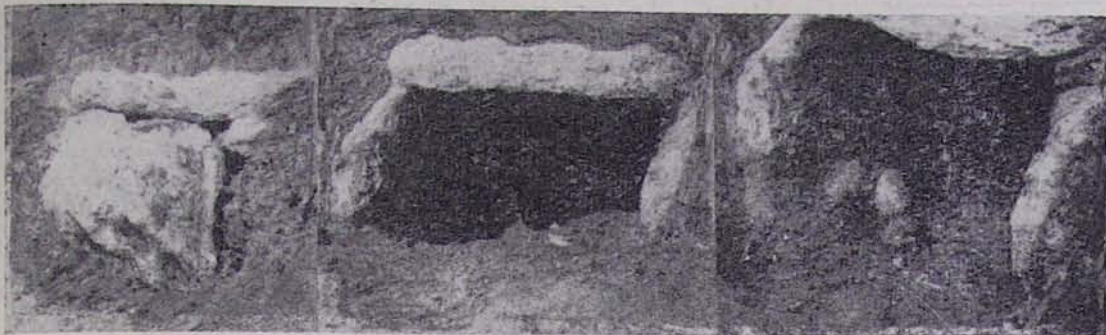
Աշխարհագրական այն տարածությունը, որին կոչված է սպասարկելու Կիրովականի ընդամենը 27 տարվա կյանք ունեցող գավառագիտական թանգարանը, հնում մտել է պատմական Հայաստանի Գուգարքի կամ Գուգարաց աշխարհի մեջ: Տեղանվան այս ձևերը սերտորեն առնչվում են հայոց լեզվի հնագույն՝ արմատական կամ անջատական վիճակի հետ: Սրանցից «գուգ»՝ թե՛ արմատական հայերենում և թե՛ սումերերենում նշանակել է «ռազմիկ», որով կազմված է հայերենի «գուգազ» բաղադրությունը «ռազմական միավորում» իմաստով, «Գուգարք»-ը՝ «ռազմիկ-մարդիկ» կամ «ռազմիկ ցեղեր», իսկ «Գուգարաց աշխարհ»՝ «ռազմիկ մարդկանց կամ ցեղերի երկիր»:

Մեր լեռնաշխարհի նման բովանդակությամբ անվանումը ցույց է տալիս, որ հին հայերը առևտրական և ռազմական հարաբերությունների մեջ էին մտել հնագույն բնակիչների հետ, մինչև որ նրանց ենթարկել էին իրենց մշակութային-քաղաքական ազդեցությանը: Մեր պատմաբանների կարծիքով, Գուգարքի և ընդհանրապես Հայաստանի ծայրագավառների նվաճումը կատարվել է Ուրարտական իշխանության անկումից հետո՝ 5—3-րդ դարերում մ. թ. ա., հայկական էթնոսի կազմավորման հետ զուգընթաց կամ Արտաշիսյան թագավորության ռազմական ձեռնարկումներով՝ 3—1-ին դարերում մ. թ.

ա.: «Գուգարք» բառի մեջ ստուգաբանությունը ցույց է տալիս, որ սխալ են թե՛ հայկական էթնոսի կազմավորման և թե՛ Գուգարքի նվաճման մեր պատկերացումները: Նրանք հակասում են գրաբարի կազմավորման և հայկական մշակույթի տարածման դարավոր ու դանդաղ ընթացքին: Նախքան Արտաշիսյանների ռազմական նվաճումները, հայ էթնիկական ցեղերը մշակութային որոշ հող պատրաստած կլինեին դեռ ուրարտական ստրկատիրությունից առաջ, որի հետ կընդհարվեին նրանք, Ասորեստանի հետ կազմակերպելով Ուրարտական ծայրամասների մըշտապես կրկնվող ապստամբությունները: Այս հանգամանքը բացատրելի է նրանով, որ հայկական ցեղերը, նախքան Ուրարտուի ասպարեզ գալը, հանդիսացել են մետաղների, շինանյութերի և մասամբ ստրկական ձեռքերի գլխավոր արտահանողները Ասորեստանի և Բաբելոնիայի շուկաներում: Ուրարտուի ասպարեզ գալով ընդհատվել է նրանց տնտեսական և մշակութային հետագա զարգացումը: Այս հանգամանքը հայկական ցեղերին մղել է Ասորեստանի հետ կընթել հակաուրարտական ռազմական դաշինք, որն արտացոլված է Խորենացու պատմության առաջին գրքում և հայ ժողովրդական դյուցազնավեպում, ուր առաջին սերնդի հերոսներին՝ Սանասարին և Պաղտասարին վերագրվում է ասսուրական ծագումը:

Մեր նախնիների առաջխաղացումը դեպի հյուսիս՝ մետաղահանքերի հետքերով, որի

¹ H. de Barenton, „Lexique Sumérien“, idéographie 315, Paris, 1932.

1. Չբացված վիճակում

2. Բացված վիճակում

3. Մաքրված վիճակում

Նկար 1.— Բարարկղային դամբարանի երեք ձևերը պեղման ընթացքում:

մասին ակնարկում է նորենացին, կատարվել է նախաուրարտական ժամանակաշրջանում, աստիճանաբար, հավանաբար ոչ խաղաղ ներթափանցումներով: Դրա մասին վկայում է Գուգարքի հարավային գավառներից մեկի՝ Կանքարք անվան ստուգաբանությունը:

Սումերներենում պահպանված հին հայերենի «կան-ակա»² արմատների միկրո-կապակցությունից սղված այս «կան» բաղադրությունը հնում բառացի նշանակել է «պաշտպանության-դուռ», որով «կան-ակա-արք» ունեցել է «պաշտպանության-դուռի մարդիկ կամ ցեղեր» իմաստը: Հայտնի չէ, ո՞ւմ դեմ է ուղղված եղել այդ պաշտպանությունը, ուրարտական ամայացնող արշավանքների՝ թե՛ Գուգարքի անհանգիստ ցեղերի դեմ:

Մեր կարծիքով Կան-Ական որպես «պաշտպանության դուռ կամ կիրճ», ուր կենտրոնացել են հայկական ցեղերը, հնարավոր է զետեղել արդի Կիրովականի շրջակայքում, որովհետև միակ վայրը, որ լեռնային կիրճերի առկայությամբ կատարում է ճամբարաժան դեր, դա Կիրովականն է: Այժմ էլ Կիրովականը հանդիսանում է դեպի վրաստան և Աղվանք տանող ճանապարհների հանգուցակետը: Այս տեսակետն արդարացնող փաստերից է այն, որ Կիրովականի շուրջն են գտնվում բրոնզեդարյան ամրությունների և բնակավայրերի ավերակները հենձորուտում, Կիրովականում և Ժղանով գյուղի բարձունքներում: Այդ երբեմնի ամրացված բնակավայրերը դասավորված են միմյանցից ոչ հեռու, 2—3 կմ. տարածության վրա, Դվալի լեռնանցքի, Բաղումի և Փամբակաձորի ելուստների դեմ հանդիման: Այդ բնակավայրերի շուրջն են տարածված բարարկղային հաղարավոր դամբարաններ,

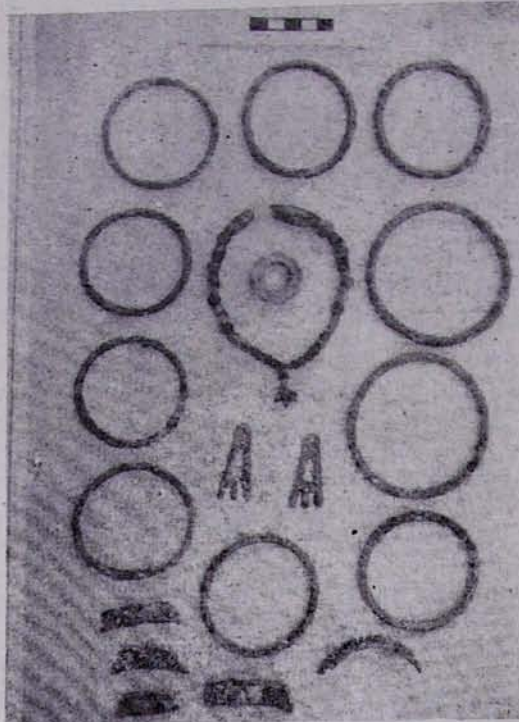
որոնք պատկանած կլինեին ոչ թե մեկ, այլ մի քանի տասնյակ սերունդների (նկար 1):

Այդ դամբարանադաշտերը շատ կարևոր հուշարձաններ են այն պատճառով, որ մեծերի հետ թաղված են լինում կենցաղային բազմապիսի առարկաներ, որոնք սերտորեն կապված են եղել նրանց առօրյա կյանքի հետ: Այդ առարկաները, որոնց թվին են պատկանել որոշ զենքերում նույնիսկ հանգուցյալի կինը, ծառաները և երեխաները, գերեզմանում դրվել են որպես «հոգեբաժին» ըստ այն հավատալիքի, որ մենեկուց հետո մարդու «հոգին» քառասուն օր շարունակ վրեժխնդրությամբ և ցասումով թափառում է ցեղի բնակավայրում և իր գերեզմանի շուրջը, ընդունելով ամենասոսկալի գազանակերպեր: Որպեսզի մենեկուցի «աչքը ետին չմնա» և կատաղած ոգին չվնասի ապրողներին, անհրաժեշտ են համարել սիրաշահել նրան, այն բոլոր առարկաների և բարիքների բաժինով, որոնք ծանոթ են եղել նրա կյանքում:

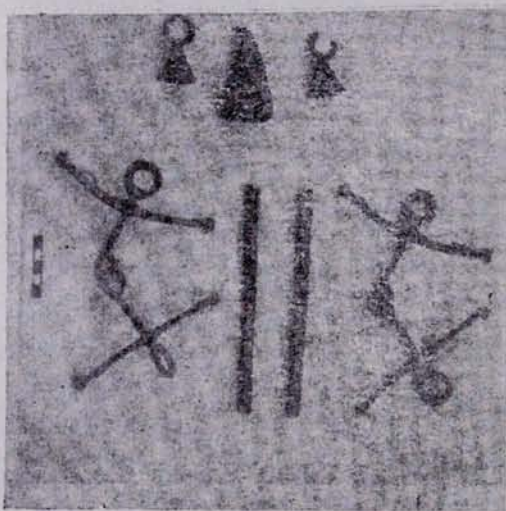
Հոգեպաշտական այս հնագույն հավատալիքները պատճառ են դարձել, որ հոգեբաժին առարկաներով հարստանան մեր թանգարանները և հնարավոր լինի ճանաչել այդ դարաշրջանի հասարակության պատմությունը:

Կիրովականի կամ հնագույն Կան-Ակայի դամբարանների ընձեռած կենցաղային իրերի նշանակությունը շատ մեծ է հատկապես որոշելու համար Հայաստանի էթնիկական մշակույթի հիմնական գծերը և նրանց տարածման ուղղությունները: Անշուշտ, այս մտորումների հիմնական նպատակն է զրտնել հայկական ցեղերի ելման կենտրոններն ու աշխարհայացքի և արվեստի այն հատկանիշները, որոնք վերջին հաշվով ատաղձի դեր են կատարել հայկական մշակույթի կազմավորման ընթացքում: Այս տեսակետից օգտակար բազմակողմանի նյութ է հավաքված ոչ միայն Կիրովականի, այլև Երևանի պե-

² Զ. Ղր Բաբեևտոն, նշված աշխատությունը, գաղափարագիր 92, 31:

Նկար 2.—Կիրովական, Ժդանով. 1961 թվականին բացված դամբարանի իրերից՝ բրոնզե ապարանջաններ, սարդիոնե ուլունքներ և այլ վարդեր:

Նկար 3.—Կիրովական, Ժդանով. 1961 թվականին բացված դամբարանի իրերից՝ ծիու սանձի պղնձե եռասաններ, բրոնզե վանդակներ և սնամեջ կախիչներ:

տական պատմության թանգարանում: Առ այդ՝ արժի հիշատակել 1938 թվականի աշնանը մեր կողմից հայտնաբերված Դիմաց

թաղամասի քարարկղային № 20 դամբարանի իրերը, որոնք ժամանակին հանձնվել են պետական պատմական թանգարանին: Այդ դամբարանից հայտնաբերվել են 46 հատկավնե ամաններ, որոնք պատկանում են միևնույն դամբարանադաշտի հետագա Կուրդիյան փողոցի մեջ ընկնող դամբարանների նյութական տիպերին: Անոթների հետ հայտնաբերվեցին մեծ քանակությամբ երկաթե իրերի ժանգ, ոսկերչական բարձր արվեստով կերտված արծաթե և ոսկե նշանակալի քանակությամբ կանացի զարդարանքներ, աժուր բանված բրոնզե կախիկ թուղուններ և բոժոժներ, այլև սարդիոնե, սերդուլիկե և ծարիրե ամենատարբեր ձևերի և մեծության ուլունքներ, որոնք ընդհանուր շարանը կազմեց ավելի քան 5 մետր երկարությամբ: Այդ նյութերը դեռ չեն ուսումնասիրվել պատմական համեմատության տեսանկյունով: Դրանց մասին չի եղել նույնիսկ գիտական որևէ լուրջ հաղորդում:

1961 թվականին, Կիրովականի հյուսիսային լանջերից մեկում բացվեց մի շատ հետաքրքրական քարարկղային դամբարան, ուր թաղված են եղել քրմական պաշտոնյաներ ունեցող բարձրաստիճան մարդ ու կին: Դամբարանից հայտնաբերվեցին ծիու ոսկորներ, պղնձե զուլգ սանձի երասաններ, բրոնզե զանգակներ, տղամարդու սպառազինության առարկաներ՝ դրահային վահանիկներ, երկաթե քայքայված նիզակ և սուր՝ պղնձե պատյանով, նետի բրոնզե սլաք, սարդիոնե գեղեցիկ ուլունքներ, անագային բարձր խառնուրդով բրոնզե նուրբ և սպիտակ ապարանջաններ և այլ կանացի զարդեր (նկար 2, 3):

Հայտնաբերված 14 կավանոթների մեջ առանձնահատուկ ուշադրության արժանի են արևի և աստղագուշակության խորհրդանիշերով զարդարված սևաթույր սափորները, կավե ծիսական կրակարանը և բրոնզե զուլգ դոտիները, որոնցից մեկը բոլորովին քայքայված: Մյուսի վրա նուրբ գծերով փորագրված են երեք խոշոր աստղեր, համաստեղային նշաններ և աստղագուշակային տոմարի հաշվումները պատկերող խորհրդանշանական նկարներ: Սրանց ուսումնասիրությունը որոշ լույս է սփռում այդ հասարակության աշխարհայացքի և աստեղային գիտելիքների վրա: Այդ գոտու տոմարական պատկերացումները առնչվում են հին Բաբելոնի աստեղային դիցաբանության պատկերացումների հետ: Վերծանված գոտու տոմարական պատկերացումների այդ փորագրությունները բանալի են ծառայում Հայաստանի և Անդրկովկասի տարբեր վայրերից գտնվող գոտիների կենդանակերպային ֆանտաստիկ ձևերով դրսևորվող տոմարական և

դիցարանական բովանդակությունները վեր-
ծանելիս:

Հայագիտության համար ամենահետա-
բերականը այդ գոտու վրա նշված ամիս-
ների դրսևորումն է թուշական թևերի գծա-
նկարներով, որոնք, շնորհիվ լեզվական հա-
մապատասխան փաստերի, նոր լույս են
սփռում այդ դամբարանային տիպերի և
նրանցում հայտնաբերվող առարկաների
հայկական հնագույն ծագման մասին (եկար
4ա, 4բ):

Տարվա ամիսները ներկայացնող այդ
դարձերը թևավոր ձևով են փորագրված այն
պատճառով, որ լուսինն Հայաստանի բնիկ-
ների մոտ պատկերացված է եղել թևավոր
ծիծեռնակի տոտեմական կերպարանքով:
Դրա համար լուսնի տոմարական փուլերի ա-
նուններն հայերենում կազմված են ծիծեռ-
նակի նախնադարյան սի (si) անվան հիմ-
քում կատարվող արմատական տարբեր ա-
ծանցումներով, որոնք մենք փորձել ենք վե-
րականգնել սումերերենում պահպանված
հայերենի նախնական բառերի օգնությամբ:

Բերում ենք դրանց գծանկարն ըստ վերա-
կանգնված անունների, որոնք այնքան տա-
րածված են եղել հին հայերի տոմարական
պատկերացումներով (եկար 5):

Ըստ այդ պատկերացումների, լուսնի յու-
րաքանչյուր փուլը ներկայացնելով 3 օրվա
շրջան, կրկնվող 10 փուլերի պայմաններում՝
30 օրվա ամիսը բաժանված է եղել 6 օրից
բաղկացած 5 շաբաթների:

Ըստ այնմ լուսնի աճող եռօրյա բարակ
մահիկը կոչվել է Սի-Նու (Si-Nu), որ բառա-
ցի նշանակել է «Ծիծեռնահարս»: Վեցօրյա
աճող մահիկը՝ Սի-Նուի-Ակ (Si-Nui-Ak),
«Ծիծեռնահարսի շրջան»: Իննօրյա աճող կի-
սալուսինը՝ Լու-Սի-Նու (Lu-Si-Nu), «Հզոր
Ծիծեռնահարս»: Տասներկուօրյա օվալափն
աճող փուլը՝ Լու-Սի-Նուի-Ակ (Lu-Si-Nui-
Ak), «Հզոր Ծիծեռնահարսի շրջան»: Տասն-
հինգօրյա լիալուսինը՝ Լու-Սի-Նու-Կա (Lu-
Si-Nu-Ka), «Հզոր Ծիծեռնահարս կատար-

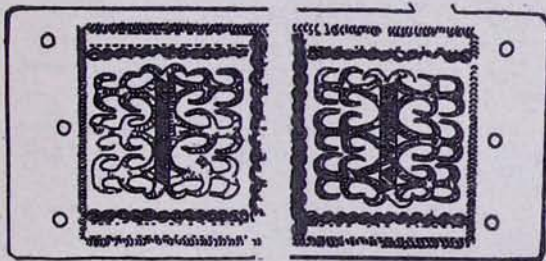

Նկար 4բ.— Տոմարական գոտու մանրամասները:

յալ»: Սրանցից հետո կրկնվում են փուլերի
նվազած ձևով, մինչև որ հասնում են 30-օր-
յա շերեացող նորալուսինին, որը կոչվել է՝
Սի-Նու-Անակ (Si-Nu-Anak), «Ծիծեռնա-
հարս անշրջան»:

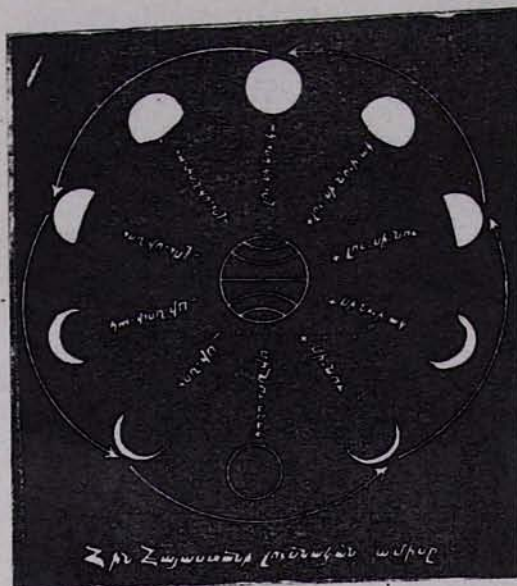
Այս բոլորը հանդիսանում են լեզվի անջա-
տական վիճակի միկրո-կապակցություններ,
որոնք իմաստների մթազնման հետևանքով
սղվել են և զարգացման բաղադրական վի-
ճակում ծնունդ տվել հայերենի բոլորովին
տարբեր բովանդակությամբ սին, սենյակ,
լուսին, լուսնյակ, լուսնկա և սնանկ բառերին:

Սրանով վերանում է հնդեվրոպաբանների
այն սխալ կարծիքը, որ իբր հայերեն լուսին

Նկար 4ա.— Տոմարական գոտու թևավոր ամիսների
մասերը:

³ Հ. դր Բաբենտոն, նշված աշխատությունը, դադա-
փարագիր. 604, 647, 533, 15, 428:

Նկար 5.— Լուսնական ամսվա փուլերը և նրանց հնագույն հայկական անունները:

բառը ծագել է ինչ-որ «նախալեզվում» ենթագրվող loucsnâ⁴ (լուկսնա) բառից և թե լուսնիկ բառն իբրեւ եղել է լուսին բառի բարբառային տարբերակը:

Սղվելով լեզվական Սի-նու («Միծեռնահարս») կապակցությունից, Սին է կոչվել սումերական Ուր քաղաքի հովանավոր աստվածը, որ, ասորկատիրական դարգացած հարաբերությունների ազդեցության տակ, փոխել է իր սեռը և ընդունել հասարակական նոր բովանդակություն: Մինչդեռ դիցաբանական միևնույն անձնավորությունը հայկական լեռնաշխարհի նյութական տարբեր պայմաններում մնացել է որպես լուսնական մայր աստվածուհի, որ հետագայում կոչվել է Անահիտ: Այդ աստվածուհու հետ են կապված եղել Հայաստանի վաղ հեթանոսական տաճարներում կատարվող տոմարական հաշվումները, աստղագիտականությունները, երազահանումներն ու կանացի դաշտանի և ծննդաբերության վերաբերյալ կիսաբժշկական գործառնությունները: Պատմական այդ իրողությունից լուսնի նկատմամբ պահպանվել են վերապրուկային բավական թվով հավատալիքներ հայ ազգագրության մեջ:

Գոտու ծիծեռնակային թևերով ամիսները ցույց են տալիս ոչ միայն դամբարանի և նրանից հայտնաբերվող առարկաների հայկական ծագումը, այլև այն մշակութային

պատմական ընդհանրությունները, որ եղել են հին սումերական և վաղագույն շրջանի հայկական հասարակությունների միջև: Դեռ 14 դար առաջ Մովսես Խորենացին եկել էր այն համոզման, որ «ի Քաղղէացոց և յԱսորեստանեայց մատենից ցանկագոյն են մեր իրք»⁵: Այդ է պատճառը, որ Խորենացու պատմության դիցաբանական հերոսների անուններն ու Հայաստանի հնագույն տեղանունները՝ Գուգարք, Կանքարք, Այրարատ, Սևան, Երևան, Սյունիք, Տարոն, Տուրուբերոն, Մոկս, Արտագերս և ուրիշներ հիանալի կերպով բացատրվում են սումերերենում պահպանված, եթե կարելի է ասել, հայերենի բառարմատներով:

Կիրովականի հնագույն բնակավայր Կան-Ակայի պատմության կապակցությամբ մենք տեսանք այն կարևոր դերը, որ լեզվական հնաբանության զուգընթաց կատարում են նյութական կուլտուրայի հուշարձանները:

Հայաստանը, որպես հնագույն մշակույթի երկիր, ներկայացնում է մի ընդարձակ յուրահատուկ թանգարան, որի գիտական նշանակությունը չի սահմանափակվում միայն հայ ժողովրդի և հայկական ինքնուրույն մշակույթի կազմավորման հարցերի շրջանակով: Նրա ընդերքում պահպանված նյութական մշակույթի արժեքներն առնչվում են մարդկային հասարակության կազմավորման ամենավաղ շրջանի գործունեության հետ: Նրանց միջոցով են գրանցվում նախնադարյան հասարակության համառոտ, բայց ստույգ էջերը: Նրանց միջոցով հնարավոր է լինում թափանցել ժողովրդական ֆանտաստիկ պատմվածքների և դիցաբանական առասպելների հասարակական բովանդակության խորքը և նրանց դարձնել պատմության սեփականությունը: Ահա այդպիսի հնագույն հասարակության հուշարձաններ են Փամբակաձորի այն ավերակ բնակավայրերը, որոնք հայտնաբերվել են՝

1. Կիրովականի «Թագավորանիստ» բլրի վրա և նրա հարավ-արևելյան գետափնյա ստորոտներում:

2. Մեսրոպ-Մաշտոցի բլրի հարավային լանջերում՝ 8-րդ միջնակարգ դպրոցի շրջակայքում:

3. «Յաթաղներ» կոչված գետափնյա լանջերում:

4. Կիրովականի հյուսիս-արևելյան մասում՝ Սուռ փողոցի գետափնյա թեքության վրա:

5. Կիրովականի 3-րդ տեղամասի «Քոսի ճոթեր» կոչված բարձունքի վրա և նրա ստորոտներում:

⁴ T. korst, „Mythologie arméno-caucasienne“, Strasbourg, 1948, p. 71.

⁵ Մովսես Խորենացի, «Պատմություն Հայոց», Ա գիրք Բ:

6. Լեռնապատ գյուղի կիկլոպյան բերդի շրջակայքում:

7. «Աղասու կոնդ»-ի վրա, Սպիտակի շրջանի կրաքարի հանքավայրում:

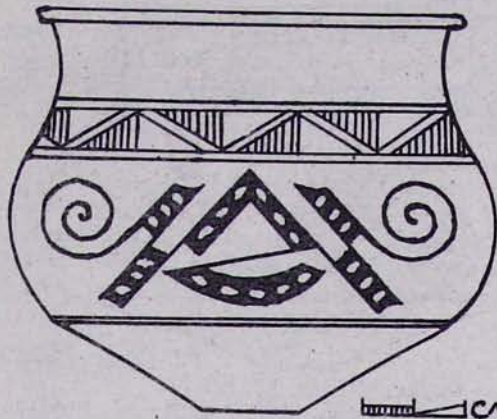
8. Նալբանդ գյուղի դպրոցի հարավային լանջերում:

9. Մեծ Պառնի գյուղի բլրի հարավ-արևմտյան լանջերում:

10. Գեղարտ գյուղի բլրի հարավ-արևմտյան լանջերում:

Այս հուշարձանները վերագրվում են 4—2-րդ հազարամյակներին մ. թ. ա. և կոչվում պղնձաքարային կամ էնեոլիթային բնակավայրեր,

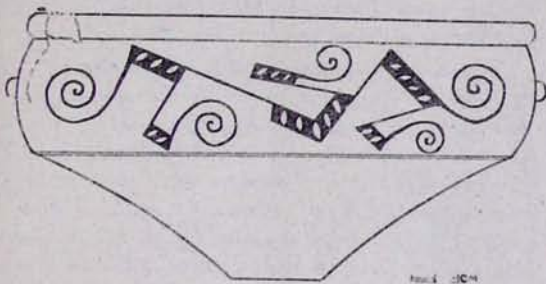
Այդ հասարակության մշակութային հատկանիշն է բարձր զարգացման հասած ձևերի կավագործությունը: Կավանոթները նուրբ են, ունեն փայլուն՝ սև մակերես և ներձկված դարձեր, որոնք թողնում են բարձրաքանդակ ժապավենավոր տեխնիկայի տպավորություն: Մեր լեռնաշխարհի բնակավայրերում կավանոթներն ունեն պարուրային կոմպոզիցիայի ալնպիսի ներդաշնակ և բազմազան

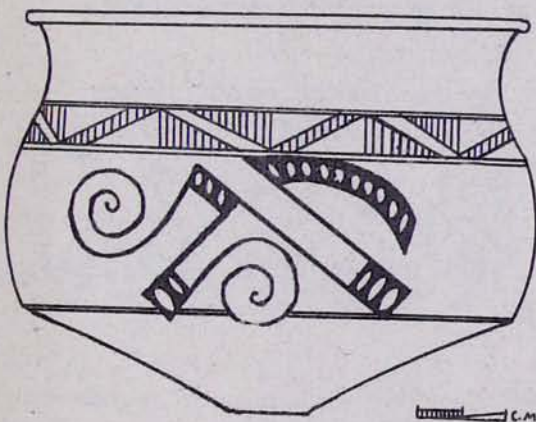
Նկար 8.— Էնեոլիթյան կավանոթ Մեսրոպ Մաշտոցի բլրից:

զարդեր, որոնք այժմ էլ իրենց թարմ փայլով մեծ հաճույք և հիացում են պատճառում դժվարահաճ դիտողներին (ճկար 6, 7, 8, 9, 10, 11):

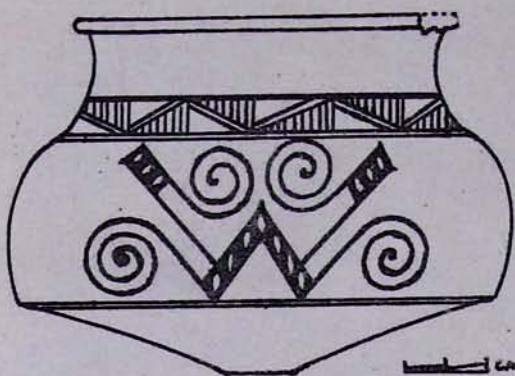
Ինչպես Շենգավիթի համապատասխան բնակավայրում, այնպես էլ Փամբակաձորի և Կան-Ակաչի պղնձաքարային դարաշրջանի բնակարաններն ունեն կիսագետնափոր բուխորաձև կառուցվածք՝ կենտրոնում ունենալով սրբազան թոնիրը: Հնագետ է. Խանդադյանի փորձնական պեղումների ժամանակ, այդպիսի բնակարանից հայտնաբերվել են ընտանի ալժի ածխացած եղջյուրներ, քարե թեշի և կուրդ, ալժի և եղջերվի ոտնոսկրներից կանացի մանյակ և ամենից կարևորը՝ կենտրոնական անցքով քարեր կամ քարմաններ, որոնք ծառայել են պարանի և երիզային կուպիտ հագուստների պատրաստելու համար բրդե ոլորակներ ոլորելու նպատակին: Եթե դրանց վրա ավելացնենք մեր ջանքերով ձեռք բերված քարե և ոսկրե ամենատարբեր գործիքների և թվով 7 կավանոթների հիմնալի ժողովածուն, որոնք կազմում են Կիրովականի թանգարանի պարծանքը, մենք կգանք այն եզրակացության, որ այդ հասարակությունը լեռնային շրջաններում զբաղվել է մանր եղջերավոր կենդանիների հիմքում զարգացող անասնապահությամբ, մանածագործությամբ և զարգացած կավագործությամբ, ուր աշխատանքների ստեղծագործական հիմնական մասը ընկած է եղել կանանց ուսերին: Համապատասխանորեն տնտեսության ղեկավարությունը՝ արտագործությունն ու սպառումը գտնվել է կանանց վերահսկողության տակ: Այդ մասին է վկայում հայերենի մայր բառի անշատական մա-իւ կապակցության «կառավարիչ տոհմի» իմաստը, որոնք արմատական ձևերով պահպանված են սու-

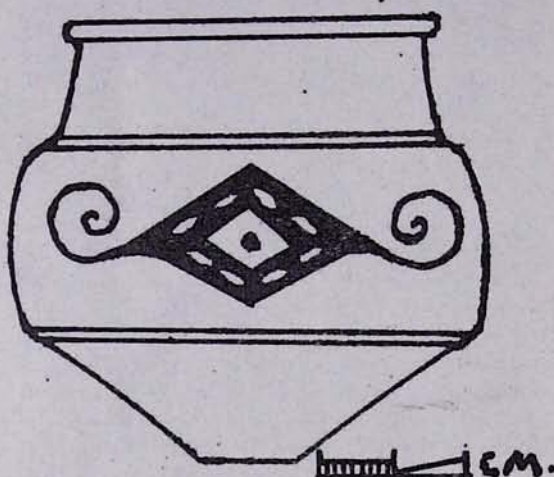
Նկար 6.— Էնեոլիթյան կավանոթ Մեսրոպ Մաշտոցի բլրից:

Նկար 7.— Էնեոլիթյան կավանոթ Մեսրոպ Մաշտոցի բլրից:

Նկար 9.— Էնեոլիթյան կավաման Մեսրոպ Մաշտոցի բլրից:

Նկար 10.— Էնեոլիթյան կավանոթ Մեսրոպ Մաշտոցի բլրից:

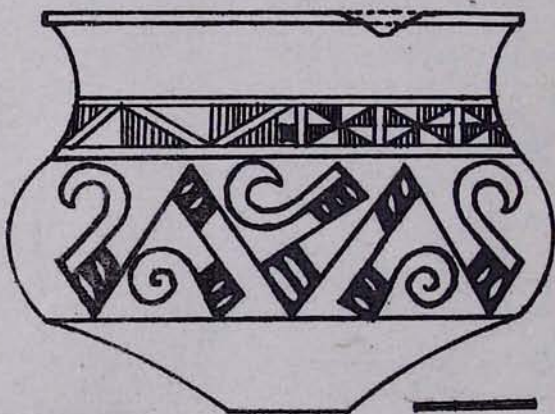
մերերենում⁶։ Արմատական իր բառը սումերերենում ունի «տոհմ», «ունեցվածք» և «մանր եղջերավոր կենդանի» իմաստները։ Մի հին բառարմատ, որից առաջացել են հայերենի և սումերերենի *ix* (իր)⁷ ձևով վերաբերական հայտնի դերանունները։

Ըստ հնագիտական շերտերի ցուցմունքի, մեր լեռնաշխարհի պղնձաքարային հասարակության անմիջականորեն հաջորդում է այն հասարակությունը, որի դամբարանից հայտնաբերվել են ժապավենավոր կավանոթները և բրոնզե աստղազարդ գոտին։ Այս մշակույթը հանդիսանում է այն միջին օղա-

կը, որ իրար է միացվում ուրարտականն ու պղնձաքարայինը, կազմելով զարգացման մի տեսակ անընդմեջ շղթա։ Այդ հասարակությունը, որ ծանոթ է բրոնզե և երկաթե իրերի արտադրության բարդ տեխնիկային և ապրում է դասակարգային նախնական հասարակություններ, նախորդ հասարակությունից մասամբ ժառանգել է նրա աշխարհայացքի, զարգարվեստի և կավագործության որոշ գծերը։ Բրոնզեդարյան այս ժամանակաշրջանից Կիրովականի թանգարանն ունի հիանալի նյութեր, որոնք բացառաբար ձեռք են բերված քարարկղային դամբարաններից։

Լոռի-Փամբակի հայտնի հուշարձաններից են բազմաթիվ քարայրները, որոնք շեն հետազոտված հանգամանորեն։ 1962 թվականին Եղեգնուտ գյուղի մի քարայրից հայտնաբերվեցին կենտրոնում քառակուսի անցքով և տարբեր բաժանումներով ինչ-որ միջնադարյան գործերի՝ կաղնու փայտե մակուկաձև երկու մասերը, որոնք ունեն մոտ 80 սմ. երկարություն և 27 սմ. լայնք։ Մեր կարծիքով, դրանք եղած պիտի լինեն գոտեգործական սարքի գլխավոր մասերը, որոնք հավանաբար թաքցվել են ժամանակին թըշնամիների ավարառություններից։

Հայաստանի պատմական հուշարձանների փառքն են կազմում նրա ճարտարապետական կառուցվածքները, որոնց հուշակով հայկական մշակույթը իր պատվավոր տեղն է գրավել արվեստի համաշխարհային պատմության մեջ։ Այդ բնագավառում միջնադարյան Լոռին ունի փառքի իր արժանի բաժինը։ Հատկապես Ալավերդու շրջանը հարուստ է հայ մտավոր կյանքի զարգացման կենտրոնների հուշակապ հուշարձաններով, որպիսիք են Սանահինի, Հաղբատի, Ախթալայի և Օձունի վանքերի ճարտարապետական

Նկար 11.— Էնեոլիթյան կավանոթ Կիրովականի Ծուղփողոցի գետափնյա լանջերից:

⁶ Հ. դր Բաբեևտեռ, նշված աշխատությունը, գաղափարագիր 541, 216:

⁷ Նույն տեղում, գաղափարագիր 415:

կոմպլեքսները, որոնք գտնվում են պետական հսկողության և խնամքի տակ: Լոռվա ճարտարապետական հուշարձանների մեջ արժանի են հիշատակության Հնեվան և Խորակերտ, Հոռոմայր, Քորայր, Ս. Նշան, Բարձրաքաջ վանքերն ու Սպիտակի շրջանում Ղուրսալու գյուղի խաչաձև կենտրոնագմբեթ սիրուն եկեղեցին: Ճարտարապետական հուշարձանների մաս են կազմում Լոռվա մի շարք մահարձաններն ու խաչքարերը, որոնց վրա փայլում է միջնադարյան քանդակագործությունը:

Լեզվական հնարանության դուզրնթաց, շափազանց կարևոր է պատմական հուշարձանների դերը գիտության մեջ: Նրանց միջոցով են ստուգվում և ճշտվում գրավոր պատմության ամենակասկածելի էջերն ու գրվագները՝ սկսած ուրարտական արձանագրություններից մինչև միջնադարյան պատմագրությունը, դասակարգային բախտմաների և հարաբերությունների մոտ երեքհազարամյա մի ժամանակաշրջան, որն ամենից շատ կարիք է զգում ճշտումների և լուսարանության:

Կիրովականի գավառագիտական թանգարանը նյութական և հոգևոր մշակույթի հուշարձանների պահպանմամբ և ուսումնասիրությամբ կատարում է մեծ, շնորհակալ գործ:

Անհրաժեշտ է լավ ճանաչել մեր երկրի պատմական հուշարձանները և պաշտպանել նրանց ավերումից ու քայքայումից: Այդ նպատակին է ծառայում հուշարձանների պահպանության պետական կոմիտեն և համաժողովրդական կամավոր ընկերությունը, որ կազմակերպվեց 1964 թվականին Հայաստանի բոլոր շրջաններում:

Այդ տեսակետից հայրենասիրական գիտական պատասխանատու դեր է վերապահված շրջանային բոլոր թանգարաններին և գյուղական ու քաղաքային դպրոցների պատմության և աշխարհագրության բոլոր դասատուներին, որոնք ի պաշտոնն շահագրգռված պիտի լինեն պատմական հուշարձանների ճակատագրով, նրանց պահպանմամբ և ուսումնասիրությամբ:

